

KISS GY. CSABA

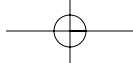
Közép-Európában van-e Karthágó?

Zbigniew Herbert magyar tükröben

Miert éppén Karthágó? Bevezetőül néhány szót Karthágó sajátos magyar irodalmi kultuszáról. Egyik beszédes példája volt ennek Kozma Andor XIX. század végén született népszerű verse, *A kárthágói barangok*. Költőjét ma már csak az irodalomtörténeti kézikönyvek tartják számon. Karthágó védelméről van szó benne, a város sorsáról a római támadás idején, de a versben elbeszélte történet a XIX. század ötvenes éveinek elején játszódik. A híres pápai kollégium óráján vagyunk, ahol az ókori történelemtől tart előadást a professzor, mivel az abszolutizmus idején nem volt szabad a magyar történelmet tárgyalni. A karthágóiak dicső szabadságharcáról beszél, majd pedig a végső vereségről. Ez a költemény az irodalmi historizmus (vagy neoromantika) jellegzetes terméke, a szabadságharc ötvenedik évfordulójának megemlékezései során, később pedig az első világháború befejezése után lett kultusz tárgya, gyakran szavalták iskolai ünnepeken. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy Karthágó az emlékezet helye lett a magyarok számára, beletartozik a nemzeti mitológia toposzai közé.

Ezért azután, amikor – jó három évtizede – Zbigniew Herbert Budapesten interjújában Karthágó példájára hivatkozott, némi meglepetéssel fogadtam. „A vesztesek érdekelnek – mondta a költő –, mert vereségükben is lehet találni valamilyen sajátos értéket. A történelemtől, erről a szörnyről mostanában apokrif történeteket próbálok írni, forrásokat használva persze, de mindenekelőtt az elhallgatott tényekre figyelve. A történelmet ugyanis a győztesek írják, és nem a legyőzöttek. Én szeretném megszólaltatni a legyőzötteket. A karthágóiakat például, amikor a rómaiak már legyőzték őket” (*Új Tükör*, 1980. III. 23.). Mintha titokzatos kapcsolat fűzné ezt a szöveghelyet az *Iskola a határon* egyik részletéhez, ahol a magyar történelem tanulságairól van szó: „Hozzászoktunk ahhoz, hogy egyedül csak a nagy veszített csatákat ünnepeljük, melyeket mégis sikerült túlélnünk. Talán azt is megszoktuk, hogy a vereséget izgalmasabb és sűrűbb anyagból való és fontosabb dolognak tartjuk a győzelemnél – mindenesetre igazabb tulajdonunknak” (Ottlík Géza: *Iskola a határon*). Gondolom, további vizsgálat nélkül is oda lyukadunk ki, hogy ez a közös locus communis a mi kultúránk közös klasszikus örökségéből következik.

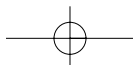
Magyarul elhangzott Budapesten 2008 októberében a Petőfi Irodalmi Múzeum és a Lengyel Intézet rendezvényén, lengyelül pedig az év decemberében Varsóban a Lengyel Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének szimpóziumán.

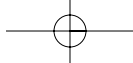

Történelmi toposzaink és mítoszaink összehasonlításának a lehetősége a kiindulópont a következő fejtegetésekhez. Herbert munkásságának magyar közegben történő befogadását ugyanis a kulturális kontextus távlatából szeretném bemutatni. Mint ismeretes, a kultúrák között lezajló folyamatokban mindig a befogadó fél az aktív fél. Ez annyit tesz, hogy a lengyel költő műveinek befogadását Magyarországon mindenekelőtt a magyar közeg határozta meg; kezdve a fordítóktól és szerkesztőktől a cenzurális és kiadói viszonyokon keresztül egészen a magyar szellemi élet állapotáig és a korabeli magyar irodalmat meghatározó szemléleti tényezőig. Járjuk végig azt a kanyargós utat, amelyen Zbigniew Herbert megérkezett a magyarokhoz!

Októberi legendájával kell kezdeni. Tudom jól, hogy csak egyszer járt Magyarországon. 1979 szeptemberében. Mégis elbizonytalanodom, amikor a világhálón már az ötödik helyen olvasom, hogy 1956-ban ama történelmi napon a Bem-szobornál Veres Péter után Zbigniew Herbert üdvözölte a nagygyűlést. Gömöri György, a hiteles tanú már évekkel ezelőtt cáfolta ezt a legendát; Adam Ważyk lengyel költő tartózkodott akkor a Magyar Írószövetség vendégeként Budapesten, ő kapott szót a téren, de erőtlen hangja nem érvényesült a nagy zúgásban. Mégis úgy látszik, kevés a tények ereje a legendához képest. Éltetheti nálunk ezt a Herbert-legendát 1956 magyar forradalmát megidéző verse, melynek eleinte csak a híre jutott el hozzánk; a polonisták tudták, hogy a kivételes cím (három kis csillag) az 1971-es gyűjteményes kötetben azt helyettesíti, hogy *Magyarokhoz*. Nagy László fordításában később került be cím nélkül az antológiákba.

Különös virtuális találkozásai voltak magyarokkal a lengyel költőnek ezen kívül is. Hetekkel Budapestre érkezése előtt jelent meg az *Élet és Irodalomban* (1979. 25. sz.) a párt egyik hírhedt publicistájának nyílt levele hozzá: „Arról, hogy mire való a történelem.” Érdekes idézni belőle: „Közösségi társadalomban élünk, a marxi-lenini értelmezésű szocializmust tartjuk megvalósítandó célunknak...” E. Fehér Pál igyekezett kitanítani Herbertet arról, hogy 1939 szeptemberében miért fogadta be Magyarország a lengyel menekülteket: „Jól megfontolt számításból, amelyben ötvöződött a nacionalizmus, a cinizmus és a felelőtlenység. Ezzel a gesztussal engedményeket tettek... a magyar nacionalizmusnak...” Mindenesetre nagy vitát indított el ez a nyílt levél a magyar szellemi életben, szándéka ellenére hozzájárult a második világháborús magyar történelem igazabb megismeréséhez. A szorgalmas újságíró szeretett volna találkozni, interjút is készíteni a mesterrel, akinek csupán egy kérdése volt, hol dolgozik az illető. Elmondtuk neki, hogy a párt napilapjánál, erre csak annyit mondott, szó se lehet róla. Kérdés, hogy a látszat és valóság ontológiai különbségét föloldó posztmodern szárnyalása vagy a honfitársaknak címzett üzenet szándéka készítette-e 1998-ban Esterházy Pétert egy különös kiruccanásra a polonisztikába. Idézem sorait az *Európai Utasból*: „...a nagy Zbigniew Herbert (akiről most tudtam meg, hogy 90 után a legrosszabb jobbszélre sodródott, ami egészen hihetetlen, ki gondolná egy ekkora és ilyen művésztől? va-

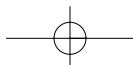

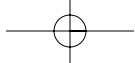
jon miért? A sértettség nem elegendő ok; de miért nem védték meg sejtjei? Hát micsoda alakokkal kellett egy levegőt szívnia, miért nem ájult el azonnal, vagy hányta el magát?).” Nehéz elhinni. Milyen információk, tények alapján írta ezt Esterházy, akinek lengyel nyelvtudásáról nem szólt addig a fáma? Talán azért merészkedett erre, mert Herbert azok közé tartozott, akik nem kívántak megfélemleni a kommunista diktatúra bűneiről és az írástudók árulásairól? Elképzelhető, hogy ez nem tetszett annak az írónak, aki nyolc évvel később az ősödi beszéd oly bátor hívének mutatkozott.

Tükört mondtam a címben, arról szeretnék beszélni, hogyan jelent meg Zbigniew Herbert a magyar kultúra közegében. Ez a tükör azonban nem egyszerűen képet kínál a jelenségről; a kép jellegét, fő vonásait jelentős részben a befogadó körülményei és szempontjai határozzák meg. A lengyel költő magyar befogadástörténete különféle dimenziókban vizsgálható, a magyar nyelvű megjelenés bibliográfiai adataitól a kritikai fogadtatáson és a személyes kapcsolatokon keresztül a befogadás mélyebb rétegeiig. Áttekintésre vállalkozunk csupán, s ez óhatatlanul vázlatos lesz.

1999 elején írta le Tőzsér Árpád emlékező sorait Herbert halálhírére reagálva: „...a magyar irodalmi közvélemény nemigen regisztrálta a szomorú eseményt, mint ahogy tulajdonképpen a költő élete és grandiózus lírája is hidegen hagyta”. A pozsonyi magyar költő egyike volt azoknak, akik hosszú időn át, legalább három évtizeden keresztül, számon tartották a lengyel lírikust. Abban igazat adhatunk neki, hogy a magyar tömegtájékoztatás, beleértve a kulturális lapokat, még szükséztlenül sem szólt arról, hogy azon a nyári éjszakán megszületett a Herbert nevű csillag. Azt viszont vitatom, hogy hidegen hagyta volna irodalmi közvéleményünket a XX. század egyik jelentős költői teljesítménye. Előadásomban ehhez kívánok néhány érvet számba venni.

Herbert művei először a hatvanas évek közepén jutottak el Magyarországra. Ez volt az az időszak, amikor magyar fiatalok ezrei, ha nem tízezrei indulnak Lengyelországba. Vonzó volt a lengyel kultúra, a film, az irodalom, a képzőművészet. Akkor különösen éles volt a kontraszt a gulyáskommunizmussal lassan összeszokó szürke kádári Magyarország és a szellemi szabadság nem egy vívmányát őrző Lengyelország között. 1959-ben jelent meg *Tűztánc* címmel a rendszer dicséretét zengő fiatal költők antológiája. Meglehetősen korszerűtlen versbeszéd jellemzi lírájukat, mintha fényévek választanák el őket új utakat próbáló lengyel kortársaiktól. A pécsi *Jelenkor* 1964. 8. számában mutatott be „fiatal” lengyel költőket Kerényi Grácia, közöttük Herbert két versét. 1965-ben látott napvilágot a *Nagyvilágban* (7. sz.) *A másik szoba* (Drugi pokój) című rádiójátéka. A következő évben a *Nagyvilágban* (7. szám) jelenik meg három verse, köztük a *Fortinbras elégiája* – Fodor András fordításában. 1966-ban az *Új Írás* (3. sz.) közli Kerényi Grácia újabb összeállítását lengyel költőkből. Az életrajzi jegyzetben így jellemzi a költőt: „Intellektuális költészete a kulturális és civilizációs értékek emberi tartalmáért kiálló mai ember problémáit fogalmazza meg dísztelen művészi egyszerűséggel.” Itt kapott először

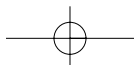

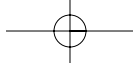
hírt a magyar olvasó a *Barbár a kertben* című esszékötetéről. Nem hiányzik Herbert az évtized végén megjelenő lengyel költői és drámai antológiákból sem. Így magától értetődő, hogy 1987-ben majd a Bethlen Gábor-díj laudációjában Csoóri Sándor arra emlékezik, hogy a hetvenes évek elején olvasta *A proconsul visszatérését* és a *Fortinbras gyászénekét* (Nagy László fordításában).

Amikor tehát két kötete megjelenik magyarul, a *Barbár a kertben* 1976-ban, majd válogatott verseinek kötete *Az angyal kiballgatása* címmel 1979-ben, egyáltalán nem számít ismeretlennek a magyar irodalmi világban. A viszonylag szerény mennyiségű szöveg ellenére a magyar szellemi élet a kortárs világirodalom jelentős alkotójaként tartja számon Zbigniew Herbertet. Olyan jeles magyar polonisták követték ki magyarországi útját, mint Gömöri György (aki az emigráns magyar sajtóban már 1959-ben megjelentette a *Magyaroknak* címmel – a *Węgrom* című vers fordítását), Pályi András és Kovács István. A mediterrán kerteket járó barbárban magunkat láttuk, nem véletlen, hogy az európai és közép-európai ember azonosságának és különbözőségének összetartozó kettősségére annyian visszatérnek nálunk esszéiről szólva. Ahogy Göncz Árpád írja róla: „Így ismeri Európát, ilyen tudatosan, ennyire belülről, ilyen fájdalmas-gyönyörűségesen közéről csak a kívülálló ismerheti. A kívülálló, aki minden idegszálával, tudatosan azonosul vele, aki magáénak vallja: a barbár” (*Hungaro-Polonica*, 1986).

A magyar költészetből elsősorban Pilinszky János metaforák nélküli, szikár nyelvét, ontológiai létköltészetét érzik Herbert rokonának magyar értelmezői. Baránszky Jób László, a két háború közötti kor kitűnő esztétája, irodalomtörténésze (Herbert lemergi gimnáziumi tanáraival lehetett egyidős, kétórás német eszme-cseréjüket nem mindennapi élmény volt végighallgatni 1979 szeptemberében) esszéjében így jellemezte: „A csend versei ezek. Félünk így eleve kimondani: a *nihil* versei, a 'nélkül' a kulcsszavuk.” Az ezredvégi fiatal magyar irodalomtörténész, Simonyi Zoltán pedig ekképp kereste a két költő között a párhuzamot: „Tartás és időélmény lehetnének a kiindulópontjai nemcsak Pilinszky, de a Herbert megértése felé vezető útnak is. Hiszen mindkettejük költészete ugyanabban az emberi kategóriában gondolkodva... beszél az emberről.” Személyesen is találkoztak, mégpedig Rotterdamban, és ennek a városnak lesz még szerepe Herbert magyar kapcsolataiban. Egy interjúban idézte föl Pilinszky az 1976-os találkozásnak az emlékét: „...hajlamossá váltam a depresszióra, hajlamossá váltam a rettenetes, az elviselhetetlen büntudatra. [...] Aki ezt a mondatot leírja, az tudta, mi a depresszió, ahogy például Zbigniew Herberttel a rotterdami repülőtéren összetalálkoztunk, egymásra néztünk, átölelt és azt mondta: testvérem. Én pedig mosolyogtam” (*Vigília*, 1983).

1974 szeptemberében Nagy László a Varsói Ősz költőtalálkozójára érkezett Lengyelországba. Ekkor ismerte meg Herbert költészetét. Nagy Gáspár szerint „Nagy László költői (és műfordítói) pályáján meghatározó állomásnak látszik a herberti verssel való találkozás”. A lengyel költő harmincnyolc versét fordította élete utolsó éveiben magyarra Gimes Romána értő nyersfordításainak segítségével.

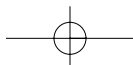

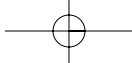

vel. Naplójának tanúsága szerint halála előtt három nappal fejezte be *A procunsul visszatérésének* magyar változatát. Igazi kihívást jelent számára ez az övétől nagymértékben eltérő versbeszéd. A látomásos, gazdag metaforakincsel áradó Nagy László-i nyelv és költői alkat szembesül Herbert ironikus, szűkszavú, filozofikus lírájával. Pontosan rögzíti évekkel később Nagy Gáspár ennek a találkozásnak a lényegét: „Tűnődésre készíti, s elismerésre, ezért is fordítja minden más megbízás helyett szívesebben; izgatja a lecsupaszított nyelv és az igényes gondolatokra jogot formáló költői vállalkozás...” (*Széljegyzet Cogitó úr testtartásához*, 1986). Azt sajnos már nem tudhatjuk, milyen következményei lehettek volna ennek a magyar költő lírájában.

A hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától ismét erősebb lett a politikai kontextus meghatározó szerepe a magyar művelődés lengyel tájékozódásában. Eljöttek a hírek a tiltakozó akciókról, a cenzúrázatlan kiadványokról, a repülő egyetemekről, a Szolidaritás szakszervezetről. A független gondolkodás különféle irányzatai éppúgy, mint a hatalmi cenzúra erősen figyelt arra nálunk, hogy mi történik a Kárpátok túloldalán. Fegyelmi büntetés jár egy folyóiratnak 1981-ben (*Tiszatáj*), mert túl sok lengyel anyagot közölt, egy másiknak (*Mozgó Világ*) pedig szintén 1981-ben begyűjtik az utolsó pillanatban a példányait az utcai árusítóhelyekről, mert lengyelországi riportot készült megjelentetni. És megérkezik hozzánk Herbert *Jelentése az ostromlott Városból*. Igazat adhatunk Simonyi Zoltánnak, mintha valamilyen kontinuitást érzékeltetne a költő 1956 és 1982 között: „éhség tűz és halál arcába bámulunk / mind közt a legrosszabb – az árulás arca / és már csak álmaink maradtak megaláztatlanok” (Gömöri György fordítása). Eszünkbe juthatnak itt Hamvas Bélának a magyar szellemi élet által máig föl nem dolgozott szavai emlékeztetés önminterjújából (*Patmosz I.*): „Ezerkilencszázötvenhatot az egész irodalom, az egész sajtó, a zene, festészet, a művészet, a tudomány, a politika elárulta. Minek árulta el? Annak, hogy élni csak kell. Senki sem mert meghalni, mint az orosz tankok alatt a munkások és a diákok és a gyermekek. [...] Nincs az életnek olyan mélysége és magassága, amely ez alatt az árulás alatt ne roskadna össze.”

1986-ban szerkesztettük Kovács Istvánnal a *Hungaro-Polonica* című jubileumi tanulmánykötetet Waclaw Felczak krakkói történész 70. születésnapjára. Nem csak tudósoktól, polonistáktól kértünk kéziratot, hanem jeles magyar íróktól is. Nehéz megállapítani, mennyiben tekinthető véletlennek, hogy ketten is – Göncz Árpád és Nagy Gáspár – Herbert műveivel foglalkozó írást adtak a kötetbe. Amikor pedig döntenie kellett, hogy első nem magyarként ki kapja meg a kommunista hatalom által öt év után fogcsikorgatva engedélyezett független magányalapítvány díját, a Kuratórium vita nélkül fogadta el a Titkárság javaslatát, hogy ez a díjazott Zbigniew Herbert legyen. Miután nem merte vállalni Párizsból az utat Budapestre (nem lehetett tudni, visszaengedik-e tőlünk Nyugatra), 1987. november 2-án az Országos Széchenyi Könyvtár dísztermében, a budai Királyi Palotában a Bethlen Gábor-díjat a költő megbízottja, a krakkói Tygodnik Powszechny munkatársa, Tadeusz Szyma vette át. Ekkor hangzott el először nyilvánosság előtt a *Magyarokhoz* a vers hiteles címével Sinkovits Imre előadásában. A laudációt

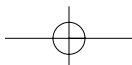

Csoóri Sándor tartotta: „A második világháború utáni nagy, modern fölhígulásban és szétesésben Zbigniew Herbert Odüsszeuszként kötötteti magát oda régi értékek árbocához – fejtegette. „Ha hallja is a civilizáció és a modernizmus sziréneinek édes rikongását, még a lelkét sem adja át a csábításnak, nemhogy egész valóját. Korszerű lehet körülötte bármi: a tárgyak, a formák, az anyagok, ő mégsem ragad le náluk. Megnézi őket, föl is használja, de mindenekfölött az időn átvonuló ember lelkülete és története foglalkoztatja.”

Nagy Gáspár és Csoóri Sándor is jellegzetes közép-európai jelenséget lát Herbert költészetében. Az előbbi a cseh Vladimír Holant, a román Nichita Stănescu és a szerb Vasko Popát említi lírájához hasonlíthatónak. A laudációban pedig arról hallhattunk, hogy „...Közép-Európa, amely sose válhatott teljesen Európa részévé, mostani (1987!) földre nyomottságában is azt érzi, hogy a hatókörén kívül megbukott európai kultúrát képes volna belül, magában, megújítani. Ennek a romantikus, de mégsem fellejjáró gondolatnak egyik legmarkánsabb értelmiségi képviselője Herbert.” *A homokóra nyakában* című nevezetes esszéjében Tózsér Árpád már 1970-ben fölvázolt egy olyan közép-európai létköltészeti modellt, amelynek meghatározó képviselője Herbert. Közel negyedszázaddal később viszont a *Mitteleuropa* című, általa verspamfletnek nevezett vers alapján azt állapítja meg a pozsonyi költő, hogy „Herbert... hallani sem akar Közép-Európáról, nem tudja, mi az, eszik-e vagy isszák, s az egész Mitteleuropa-gubancot a mesék világába utalja” (*Zbigniew Herbert közép-európaisága*, 1994). Itt azonban meg kell jegyezni, hogy Mitteleuropa – lengyelül és nem csak lengyelül – egy másik elmúlt Közép-Európát jelent, az egykori dunai monarchiát (ahol költőnk szülei éltek) és a hozzá kapcsolódó nosztalgiaikat – hiszen Ottó királyfi is megjelenik a versben –, valamiféle visszahozhatatlan álmvilágot. A Bethlen Gábor Alapítványnak küldött üzenetben a költő más határokat húz meg Közép-Európának. Budapestet, Zágrábot és Prágát említi, és három folyót, a Moldvát, a Dnyepert és a Visztulát. Vagyis az egykori kommunista hemiszféra vidékeit, ami egészen más emlékezetközöséget jelent.

Cogitó úr pozsonyi rokonaként megjelenik 1989-ben a sajátos szellemi létformájú „Mittel úr”; Mittel Ármin „költő és szerkesztő”, akinek tudata lehasadt létéről. Egész ciklus születik verseiből. Tózsér Árpád 1994-ben ilyen magyarázatot fűzött az irodalomban megjelenő közép-európai identitástudathoz: „...eredeti, sajátos képződménnyé akkor vált, mikor a XX. században ezt a permanens hatások alatt születő s így felemás múltját tudatosítani kezdte magában. Olyan létezésre kezdett emlékezni, amely már a létezése idején is inkább tudat, valami máshol létezőnek a tudata volt, mintsem hiteles, tettekben megnyilatkozó egzisztencia.”

Zbigniew Herbert haláláról valóban nem tudósított a tömegtájékoztató Magyarországon. De alakjának, költészetének emlékezete a magyar irodalom mélyebb rétegeiben keltett hullámokat. Tózsér Árpád a közép-európai költői iskola rektorának nevezi írásában. Nagy Gáspár a *testtartás bátor egyenesét* (*Pan*

Cogito o postawie wyprostowanej) idézi föl *Zbigniew Herbert emlékére* című versében, az utolsó sorokban pedig a maga számára is megkérdőjelezhetetlen értéket: „lám Cogitó úr... most már bizonyosság / hogy a halál mindent elrendező geometriája szerint / a hűség és jellem párhuzamosai beérik egymást...”

Kányádi Sándor 2000-ben „Eretnek táviratokat” küld Kolozsvárról a lengyel költőnek. Egy rotterdami irodalmi rendezvényen találkoztak 1988-ban. Az erdélyi költő üzenetei történelemtől, költészetről, kisebbségi anyanyelvről mintha egy párbeszéd részei volnának. Az egykori beszélgetés folytatása Cogitó úr verseinek modorában, új szint adván Kányádi lírájához.

Hat évvel ezelőtt jelent meg mostanáig az utolsó magyar költői üzenet Zbigniew Herberthez: Marsall László költeménye, a *Találkozás az Idők teljességében*. Halottak seregszemléjére indul a magyar vers alanya a lengyel költővel, nemzeti tragédiáink emlékhelyeit járják végig. Mítoszi örök időben vannak így együtt, remény nélküli reménykedésben. Földrejést jelent némiképpen, hogy a „nemzeti fátum” nem valami kivételesen egyedi balsors, csakis a miénk, hanem mindkét nemzetre érvényes. Így a befejező sor a közös pohárnak erre az értelmezésére utal: „A mindenkori 'Búfejtőben' összekocintjuk poharunkat.”

A madár balladája